

विशेष आर्थिक क्षेत्र : (Special Economic Zone)

डॉ. अशोक तु.खोब्रागडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख राष्ट्रपिता महात्मा गांधी महाविद्यालय.सावली

प्रस्तावना – (Introduction)

जागतिकीकरणाच्या काळात अनेक संकल्पना उदयास येत आहेत.त्यामध्ये सर्वात वेगाने वाढणारी विशेष आर्थिक क्षेत्र ही एक संकल्पना आहे. ती जगात फार पूर्वीपासून रूजलेली आहे. इंग्लंडमध्ये मॅचेस्टर येथे १८९६ च्या सुरुवातीस जगामध्ये पहिले विशेष आर्थिक क्षेत्र बसविले.आज त्याचा विस्तार होवून जगभरात ५००० हून अधिक व्यापार क्षेत्र बसविली गेली. आणि चीनमध्ये विकसीत झालेली विशेष आर्थिक क्षेत्र हा या संकल्पनेचा सर्वात विकसित टप्पा ठरला.प्रगत दर्जाच्या पायाभूत सुविधा आणि इतर महत्वपूर्ण धोरणाचा अधिक पाठिंबा यामुळे ही विशेष आर्थिक क्षेत्रे प्रगतीच्या वाटेवरी एक महत्वाचा टप्पा ठरलेला आहे.

चिनमध्ये आज १२५ सेझ विकसित करण्यात आले असून सन २००४ शेंझेन सेझ मध्ये ७८ अब्ज अमेरिकन डॉलरच्या निर्यातीचा विक्रमी पल्ला गाठलेला आहे.त्यामुळेच जगातील सर्वात मोठे,सर्वात आधुनिक आणि सर्व सुविधांनी युक्त असे विशेष आर्थिक क्षेत्र म्हणून सेझची नोंद जगाच्या औद्योगिक नकाशावर झालेली आहे.

विशेष आर्थिक क्षेत्राचा भारतात उदय :-

भारतात १९६५ मध्ये कांडला येथे निर्यात प्रक्रिया क्षेत्र म्हणून आशियातील पहिले मुक्त व्यापार क्षेत्र वसविण्यात आले. त्याचप्रमाणे भारतात इतर सात ठिकाणी व्यापार क्षेत्र वसविण्यात आले. त्यापैकी मुंबईतील सिपज आणि कोचीन मधील इ.पी.झेड. या निर्यात प्रक्रियांचा देशाच्या एकुण निर्यातीत सुमारे ७० टक्के वाटा होता. आणि या क्षेत्रात रोजगार उपलब्ध झाले. भारताने विशेष आर्थिक क्षेत्राची संकल्पना स्विकारली आणि आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मक व्यापाराचे नविन वारे भारतात वाहू लागले. या क्षेत्रात प्रोत्साहनपर योजना भारत सरकारने दिल्यामुळे उत्पादन क्षेत्रात वाढ झाली आणि उत्पादकता वाढून गुंतवणूक आणि निर्यातीचा आलेखही उंचावत गेला.

महाराष्ट्र : एक नव्या अध्यायाची सुरवात

सन २००१ मध्ये राज्य पातळीवरील पहिले विशेष आर्थिक क्षेत्र ऋग्णध्व धोरण तयार करण्याच्या देशातील पहिला मान महाराष्ट्र राज्याने मिळविला. हे धोरण जाहीर होताच सिडको या राज्य सरकारच्या उपक्रमाने नवि मुंबईत सुमारे ३८०० हेक्टर मध्ये सेझ बसविण्याची संकल्पना मांडली. या प्रकल्प क्षेत्रात द्रोणागिरी (१२५० हेक्टर) कळंबोली(३५० हेक्टर) उल्दे (४०० हेक्टर) आणि रिजनाथ पार्क झोण (१८५० हेक्टर) अशा चार विभागांचा समावेश आहे.

या औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासात व्यापार केंद्रे, निवासी संकूले, शैक्षणिक संस्था,दवाखाने, क्रिडा संकूल,विज निर्माती केंद्र, जलनिःसारण केंद्र, नागरी वाहतूक या सुविधांचा समावेश असल्याने नवि मुंबईच्या सेझमध्ये मोठया प्रमाणावर गुंतवणूकीचा ओघ राहिल. अशी अपेक्षा आहे. त्यामुळे हे क्षेत्र म्हणजे निर्यातक्षेत्र उद्योगासाठी आकर्षण ठरणार असून देश-विदेशातील गुंतवणूकीचे एक मोठे केंद्रस्थान असेल.

देशाच्या औद्योगिक आणि भौतिक प्रगतीमध्ये महाराष्ट्राचा सिंहाचा वाटा आहे. या राज्यातील ९० औद्योगिक वसाहतीमधील उद्योगांनी सुमारे २० लाख कामगारांना रोजगार दिला आहे. एकूण निर्यातीच्या ४० टक्याहून मोठा वाटा उचलला आहे. नवि मुंबई विशेष आर्थिक क्षेत्रामुळे महाराष्ट्राच्या या वैशिष्ट्यामध्ये मोलाची भर पडणार आहे.

नागरी केंद्राचे सानिध्य हा विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या यशाचा मोठा घटक आहे.नवि मुंबई सेझ हा प्रकल्प देशाची आर्थिक आणि व्यापारी राजधानी असलेल्या मुंबईपासून जवळ आणि ३४४ चौरस किलोमिटर क्षेत्रफळावर वसलेल्या नवि मुंबई या अत्याधुनिक शहरालगत आहे. देशातील सर्वात आधुनिक आणि उच्च तंत्रज्ञानयुक्त असे जवाहरलाल नेहरू शहर (जे.एन. टी.पी) या प्रकल्पापासून फक्त दहा किलोमिटर अंतरावर आहे.

सेझ : भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आधार :-

नवि मुंबई सेझ अत्यंत सुनियोजित आणि सर्वांगीण परिपूर्णता असलेला एक आदर्श प्रकल्प आहे. हा प्रकल्प केवळ औद्योगिक आणि व्यापारी केंद्रांना सुविधा ठरणार नाही तर निवासी क्षेत्रे, सामाजिक,संस्थात्मक आणि मनोरंजनात्मक सुविधांनी देखील या क्षेत्रात सूबत्ता असेल. औद्योगिक आर्थिक धोरणातून निर्माण झालेला आणि जागतिक दर्जाचे भौगोलिक स्थान लाभलेला हा प्रकल्प उद्योग विश्वाला प्रेरक वातावरण आणि नवचैतन्य देणारा ठरणार आहे.

विशेष आर्थिक क्षेत्राचे फायदे :-

- १) देशातील सर्वच प्रदेशात एकाचवेळी मोठी गुंतवणूक करण्यासाठी लागणाऱ्या साधनसंपत्तीचा तुटवडा असतो. त्यावर विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापन करून मात करणे शक्य होते.
- २) प्रयोगावर आणि व्यापारावर आधारित शिक्षण घेता येते.
- ३) परदेशी गुंतवणूक आकर्षित होते.

- ४) व्यापारी, वित्तीय आणि संस्थात्मक उदारीकरणाद्वारे आर्थिक उदारीकरणास हातभार लावला जातो.
- ५) उत्पादनाच्या नवीन क्षेत्रांचा विकास
- ६) नविन उत्पादनांची व वस्तुची निर्यात
- ७) विशिष्ट उत्पादनांसाठी/वस्तुंसाठी जागतीक बाजारपेठेत भारताची प्रतिमा निर्मिती.

विशेष आर्थिक क्षेत्रासाठी दिलेल्या सवलती

- १) विशेष आर्थिक क्षेत्रातून निर्यात केलेल्या वस्तू व सेवा यावर कस्टम ड्युटी नाही.
- २) देशांतर्गत उत्पादकांकडून विशेष आर्थिक क्षेत्रामध्ये आणलेल्या वस्तू व सेवा यांवर उत्पादन शुल्क लागू नाही.
- ३) विशेष आर्थिक क्षेत्रातील पायाभूत सुविधांचे हस्तांतरण करण्याचा विकासकास परवानगी
- ४) उर्जा निर्मिती, उर्जावितरण यासाठी विकासकास परवानगी
- ५) विशेष आर्थिक क्षेत्रामध्ये अखंड आणि उत्तम पाणिपुरवठा करण्याची हमी

विशेष आर्थिक क्षेत्र :- समस्या व उपाययोजना

- १) सेझसाठी दिलेल्या करसवलतीमुळे व त्या सवलतींच्या गैरवापरामुळे केंद्र सरकारचा रू. १,७५,४८६ कोटी करमहसूल येणाऱ्या चार वर्षांत बुडेल, असे केंद्रीय मंत्री पी.चिदंबरम यांनी स्पष्ट केले.
- २) या उद्योगांना देण्यात येणाऱ्या सवलतींमुळे जवळपास ७० ते ८० हजार लघूउद्योग बंद पडले असून भविष्यात संपूर्णत येतील.
- ३) या क्षेत्रात ज्यांच्या जमिनी गेल्या अशा व्यक्तींना पर्यायी रोजगाराची संधी मिळणार नसल्याने बेकारीत भर पडेल.

उपाययोजना :-

- १) सेझसाठी विकसीत भागातील हजारो एकर जमीन एकाच ठिकाणी ताब्यात न घेता मागास भागातील जमीन ताब्यात घेवून त्या प्रदेशाचा विकास केल्यास देशांतर्गत प्रादेशिक असमतोल निर्माण होणार नाही.
- २) शेतकरी व इतर वर्गांना योग्य मोबदला देवून त्यांच्या उपजिवीकेची सुरक्षितता महत्वाची मानून सरकारने राष्ट्रीय पूनर्वसन धोरण तयार करण्यासाठी विशेष कायदा करावा.
- ३) सरकारने स्वतः राज्याचा व देशाचा विकास आराखडा तयार करून अनुमती दिली गेली पाहिजे त्यामुळे मागास भागाच्या विकासास चालना मिळेल.

सरकारची भूमिका / शासनाची भूमिका

विशेष आर्थिक क्षेत्राबद्दल शासनाची भूमिका सकारात्मक आहे. कारण प्रगतीच्या नव्या दिशेच्या आणखी एक महत्वपूर्ण टप्पा भारत सरकारने अलीकडेच गाठलेला आहे. २००५ ची घोषणा भारत सरकारने केली आहे. सेझ धोरणाच्या आणि आर्थिक सवलतीसह सर्व प्रकारच्या प्रोत्साहनात्मक योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी एक खिडकी पध्दत स्विकारून उद्योग क्षेत्रात एक पोषक वातावरण सरकारने रूजविले. त्यामुळे आता सेझ हा राज्यांच्या विकासाचा आणि आर्थिक व औद्योगिक प्रगतीचा एक मापदंड आणि रोजगार संधीचा खजिना ठरणार आहे.

११ फेब्रुवारी २००५ रोजी केंद्रीय व्यापार आणि वाणिज्य मंत्री कमलनाथ यांनी संसदीय व्यापार - वाणिज्य सल्लागार समितीच्या बैठकीत विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या फायद्या-तोट्यावर सविस्तर भाष्य केले. तेव्हा उद्योग क्षेत्राला नवी उभारी देणाऱ्या सेझ च्या संकल्पनेवर या समितीने पक्षभेद विसरून हा ठराव पास करण्यात आला. सेझ ही देशाच्या अर्थव्यवस्थेला तेजीच्या शिखरावर विराजमान करणारी संकल्पना ठरेल. हा कमलनाथ यांचा विश्वास आज वास्तवात उतरलेला पाहावयास मिळत आहे. सेझच्या माधमातून विदेशी गुंतवणूकीचा ओघ भारताकडे वाहू लागेल आणि अर्थव्यवस्थेला नवचैतन्य प्राप्त होवून रोजगाराच्या अभूतपूर्वक संधी निर्माण होतील. असा विश्वास कमलनाथ यांनी दिला.

पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनीही त्याआधी असेच एक स्वप्न रंगविलेले होते व अवघ्या वर्षभरात हे स्वप्न साकारतांना दिसू लागले आहे. रस्ते, बंदरे आणि विज क्षेत्रातील पायाभूत सुविधा अद्यावत करण्यासाठी १५० अमेरिकन डॉलरची गुंतवणूक करावी लागेल असेही त्यांनी सूचित केले. यांची मूहूर्तमेढ रोवत दररोज ४ कि.मी. रस्त्याचे बांधकाम करून देशातील ४ महानगरांना जोडणारे सुमारे ४००० कि.मी. लांबीचे रस्ते बांधले जात आहेत. सन २००८ हे वर्ष देशाच्या प्रगतीचे सूवर्णकाळ नोंदविले गेले महाराष्ट्राची उपराजधानी व विदर्भाची राजधानी असलेल्या नागपूर शहरात "मिहान प्रकल्प" व त्या प्रकल्पाच्या जोडीस नागपूर ला आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे विमानतळ हे एक सेझचे तोजे उदाहरण म्हणता येईल. हा प्रकल्प विदर्भ विकासासाठी उपयुक्त असल्याने त्याच्या उभारणीसाठी महाराष्ट्र शासनाने व विदर्भातील तमाम राजकीय पुढाऱ्यांनी पुढाकार घेतल्याचे चित्र दिसून येते. यासोबतच भारतातील जवळपास सर्वच राजकीय पक्षांना व नेत्यांना विकास व कल्याणासाठी विशेष आर्थिक क्षेत्र हा योग्य मार्ग वाटत आहे. त्यामुळे खाजगी क्षेत्रात राजकीय क्षेत्राने व शासनानेही त्याची अंमलबजावणी अत्यंत वेगाने सुरू केलेली आहे.

संदर्भ सुची:-

- १) डॉ. गोविलकर विनायक - विशेष आर्थिक क्षेत्र, डायमंड पब्लिकेशन्स - २००७
- २) योजना- विकास समर्पित मासिक - २००९